

FEMINISTIČKA RAZUMEVANJA SUROGAT MATERINSTVA

Apstrakt: Poput prostitucije i pornografije, i surogat materinstvo je pitanje koje deli feministički pokret. Liberalni feminizam koji podržava surogat materinstvo naglašava, pre svega, pitanje izbora. Prema ovoj koncepciji, žena može da izabere da li će roditi dete za nekoga, a u skladu sa zakonskom regulacijom surogatstva, ona za to može dobiti određenu novčanu nadoknadu (Sistare 1988, Lewis 2019 i drugi). Sa druge strane, radikalne i jedan deo levo orijentisanih feministkinja u obzir uzimaju ne samo izbore već i materijalne uslove koji ih uslovljavaju i/ili ograničavaju. Zbog toga Renate Klein, feministkinja koja je protiv surogat materinstva, ovo naziva reproduktivnom prostitucijom (Klein 2017). Međutim, ovo nije univerzalno stanovište za sve levo orijentisane feministkinje – neke od njih surogatstvo vide kao rad koji je potrebno zakonski regulisati, a „surogat majke” kao radnice čija prava treba unaprediti (Lewis 2019). Moja osnovna teza je da je surogat materinstvo ne samo bazično eksploatatorska praksa koja najviše pogađa žene iz najsiromašnijih i marginalizovanih društvenih grupa već i da je povezana sa drugim oblicima prisvajanja i kontrole ženske reproduktivnosti, te sa ugrožavanjem prava na telesnu autonomiju kroz stvaranje legislativnih okvira koji, svedeni na nivo društvene realnosti, znače vlasnički odnos prema ženskom telu. Drugim rečima, surogat materinstvo bih posmatrala u kontekstu jačanja desničarskih snaga u Evropi i svetu koje ukidaju i/ili ograničavaju već izborna ženska prava, poput prava na abortus, a koje se takođe pozivaju na slične vrednosti koje zagovaraju feministkinje koje se zalažu za legalizaciju surogat materinstva, poput prava na biološko roditeljstvo ili prava embriona.

Ključne reči: surogat materinstvo, eksploatacija, izbor, roditeljstvo, patrijarhat

Kada je Margaret Atwood 1985. godine napisala distopijsku priču koja je bila bazirana na starozavetnom motivu o Sari, ženi koja ne može da ima decu pa zbog toga svome mužu Avramu *daje* svoju sluškinju, njen roman je naišao na oduševljenje, ali i na skepticizam. Republika Gilad (ime koje Atwood takođe

---

* jelena.riznic@hotmail.com

preuzima iz Biblije) u ovom romanu nastaje nakon totalnih ratova koji su rezultirali ekološkim katastrofama sa jedne strane i pandemijskim infertilitetom sa druge. Gotovo idealno tipsko kastinsko društvo, u kom su najvažnije kaste – kaste komandira, njihovih žena i sluškinja – izgrađeno je na principima apsolutne kontrole svih koji su deo tog društva, ali posebno sluškinja, kaste čija je osnovna uloga ispunjenje sakralne i glavne uloge žene – rađanja, ali za druge. Žene koje su se u starom sistemu pokazale kao uspešne u ispunjenju ove uloge, rađajući barem jedno dete, u novom sistemu mogu da tu svoju sposobnost učine svetom kroz darovanje tog deteta sopstvenim gospodarima. Njihov život je u potpunosti podređen ovoj ulozi – svaki njihov korak, svaka aktivnost je strogo kontrolisana i posmatrana u skladu sa tim da li ih čini boljom ili lošijom pokretnom matericom (Atvud, 2006).

Iako je roman Margaret Atvud nosio snažnu poruku o budućnosti određenoj komodifikacijom ženskog tela, malo se govori o njegovim političkim implikacijama i potrebi za ženskom borbom i organizovanim odgovorom na stvarnost koja je različitim kozmetičkim sredstvima zamaskirana dovoljno da slike nekih sluškinja u realnom vremenu prekrije ili izbriše. Možda zato što u knjizi nije zvanično eksplicirana teza da je surogatstvo, ovde prikazano kroz lik sluškinja, jedna bazično eksploatorska praksa, pa je priča Margaret Atvud ostala snažni, ali ne do kraja jasni podsetnik o pretnji ženskoj telesnoj autonomiji i ženskim pravima. Kada se 2017. rasplamsao plamen ženskih protesta potaknut dolaskom Donalda Trampa na mesto predsednika, konzervativca koji je pretio da će mizogini diskurs prevesti u još mizoginiju praksu, širom SAD-a su odjeknule snažne poruke, među kojima je i ona da se *Sluškinjina priča dešava sada* (How The Handmaid's Tale dressed protests across the world, Guardian). Ipak, i dalje je izostajala jasnija poveznica između surogat materinstva kao široko rasprostranjene prakse sa jedne strane i pretnji tekovinama ženskih borbi za telesnu autonomiju sa druge. U (liberalnofeminističkom) oduševljenju ovom pričom uporno izostaje kontekstualizacija i jasna poruka da Sluškinjina priča nije nastala tek tako, ničim ili izazvana pomalo mračnom maštom Margaret Atvud, već razvojem reproduktivnih tehnologija koje su pretile da će žene u bliskoj budućnosti zaista biti svedene na sopstvene reproduktivne funkcije, što će posledično uticati na ugrožavanje ženske telesne autonomije (što se i dogodilo kriminalizacijom abortusa u pojedinim saveznim državama u SAD-u, nakon čega su započeti protesti) (Isto).

Svaka distopijska priča je satkana od elemenata realnosti koji su dovedeni do ekstrema, a 1980-ih je ta distopija svedena na nivo društvene realnosti podrazumevala munjeviti razvoj tehnologija koje se koriste u asistiranoj reprodukciji. Književno-umetnička reakcija Margaret Atvud je bila tek jedna od feminističkih – tih godina feminističke autorke i aktivistkinje najpre adresiraju ovaj problem i anticipiraju neke nove, a potom vrše i organizovani otpor i pritisak na javnost. Andrea Dworkin (Andrea Dworkin) u svojoj knjizi *The Right Wing Women* (Dworkin 1983, 174) predviđa postojanje *reproduktivnih bordela* koji će podsećati na one „tradicionalne”, ali će za razliku od njih žene prodati

svoje reproduktivne organe. Nekoliko godina kasnije Džina Koria (Gena Corea) objavljuje *The Mother Machine* gde piše o novim reproduktivnim tehnologijama kao o još jednom obliku kontrole i prisvajanja ženske seksualnosti (Corea, 1988). Njena knjiga je izuzetno značajna zbog toga što predstavlja svedočanstvo o tome kako se odvijao razvoj industrije tehnologija za asistiranu reprodukciju te kakva je motivacija postojala kod različitih aktera.

Tehnološki napredak u službi kapitalizma – tržišna logika iza „humanih“ motiva

„Tradicionalno“ surogatstvo postaje rasprostranjena praksa između ostalog i zahvaljujući vantelesnoj oplodnji¹. Tokom '70-ih godina prošlog veka, u američkim novinama su počeli da se pojavljuju oglasi u kojim su muškarci, čije supruge nisu mogle da imaju decu, tražili žene koje bi im rodile dete u zamenu za određenu svotu novca. (Ekman 2013) Nevidljiva ruka je i u ovom slučaju želju za imanjem sopstvene dece po, doslovno, svaku cenu, vrlo lako dovela do onih koji u tržišnoj utakmici mogu da ponude „samo“ svoje materice, odnosno svoja tela. Ova nevidljiva ruka je vrlo brzo postala otelotvorena kroz agencije koje su želje imućnih parova bez dece (koje se u odnosima ekonomske dominacije lako pretvaraju u kategoriju prava) povezivali sa onima koji su bili „manje imućni“, a koji su imali „slobodu“ ili „pravo“ da raspoložu svojim telom za šta bi zauzvrat dobili određenu nadoknadu i mogućnost da se osete kao „dobre Samarićanke“, što je vrednije od bilo čega. Ovo dobročinstvo je svakako bilo najprofitabilnije za osnivača prve agencije, Nola Kina, ali se već do kraja '70-ih razvila brojnija konkurencija (Corea 1988, 214). Iako javno „iznajmljivanje materice“ je još uvek bilo nedovoljno zakonski regulisano i polulegalno, dok se nije dogodio prvi slučaj koji je ukazao na asimetrične odnose moći ugovorenih strana.

Slučaj *Beba M* („Baby M“) iz 1986. godine u SAD, kada se surogat majka nakon rođenja bebe predomislila te nije želela da prepusti starateljstvo „namera- vanim roditeljima“ je bacio senku na dotadašnju idiličnu sliku o dobrotvornom pokretu za pomoć parovima bez dece (Winddance Twine 2011, 5). Surogat majka, Meri Bet Vajthed, je pristala da rodi dete za par iz više srednje klase koji joj je za to ponudio 10 hiljada dolara. Iako je dobila podršku u javnosti, sud je ipak odlučio da starateljstvo prepusti paru smatrajući da će njihov ekonomski položaj

---

1 Pod surogat materinstvom se podrazumeva (pravni) odnos u kom žena iznosi trudnoću, a potom rađa dete za osobu ili par koji kasnije usvaja to dete. Postoje dva oblika surogat materinstva – „tradicionalni surogat“, u kom se koristi jajna ćelija majke i „gestacijski surogat“ u kom jajna ćelija, oplodjena in vitro, pripada drugoj ženi. U zavisnosti od pravne regulacije, surogatstvo može biti potpuno ili delimično legalno (tzv. „altruističko“ surogatstvo), što se odnosi i na novčanu nadoknadu, dok je u određenim državama u potpunosti kriminalizovano.

biti povoljniji za dete (Ekman 2013, 127). Ovaj i brojni drugi slični slučajevi bi možda u potpunosti kriminalizovali surogatstvo, da reproduktivna tehnologija nije dodatno napredovala kroz nastanak *in vitro* fertilizacije koja je dovela do gestacijskog surogata u kom oplodena jajna ćelija pripada drugoj osobi. Ovo je omogućilo dalju eksploataciju država Trećeg sveta koje su na pomenutom planu postale gotovo nepresušan izvor i ljudskih resursa. Ne-bele žene, čija se seksualnost prisvajala, kontrolisana, negirala, eksploatisala, kroz prisilna rađanja robovske radne snage kroz istoriju ili prisilnu sterilizaciju u novije doba, danas se može eksploatisati pod krinkom obostrane humanosti, i to tako da se u tome ni ne vidi genetski trag. Crne žene mogu da rađaju belu decu i da se to smatra ne samo neproblematičnim, već revolucionarnim činom. Medicinska tehnologija u službi kapitalizma očito je napredovala toliko da prevaziđe ovaj polaritet – sada će crne žene moći da rađaju decu belim ženama tako što će „surogat“ materinstvo postati „posao“ (Allen 1991; Roberts 2008; Kroløkke, Pant 2012).

Važno je razumeti da u kritici industrije surogatstva nije reč o konzervativnom anti-tehnološkom sentimentu. Medicinu treba posmatrati ne kao humanitarnu delatnost već kao disciplinu u kojoj je doktrina struke najizraženija – ekskluzivnost koja proizilazi iz posedovanja specifičnih znanja ima jasne društvene i političke implikacije (Fuko 2005; Fuko 2009; Dzau, Balatbat 2018). Kontrola života i smrti, iskorenjivanje određenih bolesti ili moć zauzdavanja nekih drugih su do sada bili ključni u transformaciji velikih društava, od suočavanja sa pandemijama koje su drastično smanjile broj ljudi na zemlji, do predikcija o mortalitetu i fertilitetu koje su vrlo često ključne u formulisanju političkih ciljeva (post)modernih društava. Potcrtavanje društvenog karaktera medicine ukazuje na to da problemi kojim se ona bavi nisu lišeni specifične društvene reakcije, kao i da tehnološka dostignuća mogu biti instrumentalizovana. Drugim rečima, niko ne osporava značaj razvoja nauke u smeru lečenja steriliteta, ali je važno osporiti tržišnu logiku i ideologiju koja taj razvoj usmerava (Raymond 1989).

S tim u vezi, neretko su društveni naučnici/e razvoj medicine videli kao integralni deo razvoja mehanizama kontrole moderne države. Mišel Fuko to objašnjava konceptom biopolitike. Pod tim se podrazumevaju različite tehnike disciplinovanja kojim se stvara uniformno i standardizovano mnoštvo. Na makronivou, to se postiže različitim oblicima populacionih politika, a na mikronivou konstrukcijom lične otelovljene samosvesti, kao i porodice koja posreduje između pojedinca i kolektiviteta (Sekulić 2016, 15). Ranije pomenuta Džina Korja se podseća „farmakokratije“, društvenog uređenja u kom postoji vladavina lekara. Iako je reč o antičkom konceptu, ova autorka ipak govori o nekim značajnim aspektima u savremenom kontekstu ističući da se trenutni razvoj medicine odvija u korist patrijarhata u kom se žene svedene na „stvar“ (Corea 1988, 2). Nekoliko decenija pre tržišno- „fundamentalističkih“ argumenata za legalizaciju surogatstva, radikalno feministička misao je ta-

kođe promišljala mogućnost bespolnog rađanja. U „Dijalektici pola“, Šulamit Fajerstoun je pisala o tome kako će u komunističkom, postrevolucionarnom društvu decu rađati, zahvaljujući razvoju tehnologije, oba pola, ili će razvoj nauke omogućiti bespolnu reprodukciju. Međutim, ova ideja otvoreno računa sa ukidanjem klasnog društva. Štaviše, sama Šulamit Fajerstoun je polazila od činjenice da se reproduktivna tehnologija po pravilu razvijala protiv interesa žena (Firestone 2015, 175).

Industrija gestacijskog surogata je danas rastući segment globalnog medicinskog turizma. Prema Blajndu i Farendu (Blyth and Farrand 2005) reproduktivni turizam je postao široko rasprostranjena praksa iz više razloga, ali je jedan od najznačajnijih upravo cena, posebno u slučaju postojanja „sivih“ zona, odnosno zemalja koje nemaju potpuno jasnu zakonsku regulaciju ili je pak reč o vrlo liberalnom režimu (kao što je slučaj sa zemljama kapitalističke periferije i poluperiferije u kojima je surogat materinstvo legalno). U realnosti je ova „humana“ praksa izuzetno profitabilna za sve aktere koji su uključeni u ovaj proces (posredničke agencije, klinike koje se bave zazačavanjem jajnih ćelija, *in vitro* fertilizacijom itd). Jedan „lanac“ surogatstva u SAD košta i do 160 hiljada dolara (Understanding the costs of surrogacy, Circle and Surrogacy), što je 16 puta više nego u Ukrajini i 12 puta više nego u Indiji. Ovo su samo neke od destinacija iz snova za reproduktivni turizam, a razlozi za to su indikativni.

Zemljama koje su „meka“ za bogate parove koje traže surogat majke će se uskoro priključiti i Srbija. U maju 2019. godine u Politici je osvanula vest o legalizaciji surogat materinstva novim Građanskm zakonikom (Srbija uvodi surogat majke, Politika). Članak sumira navodno najvažnije aspekte dela Nacrta građanskog zakonika koji reguliše porodične odnose, a u okviru toga status materinstva i očinstva u slučaju začeća uz biomedicinsku pomoć. Ti najrelevantniji aspekti su *umerena* finansijska nadoknada od 8 do 15 hiljada evra, kao i da se Srbija ovim pridružuje evropskim i svetskim zemljama u kojima je surogatstvo odavno legalno, ali sa barem jednom komparativnom prednošću – odmah je naglašeno da će ova „usluga“ biti nekoliko puta jeftinija u Srbiji nego u drugim zemljama. Srpsko tržište surogatstva će tako za parove (ili muškarce i žene bez partnera/ke „ako postoje naročito opravdani razlozi“) biti višestruko pogodnije od ukrajinskog (gde ova usluga može ići i do 40 hiljada evra (Global Star Surrogacy) ili američkog (gde je više od 100 hiljada evra (Understanding the costs of surrogacy, Circle and Surrogacy)). Srbija će se time pridružiti Rusiji, Indiji, Gruziji, Ukrajini, Češkoj, SAD, Kanadi, Australiji, Holandiji, Belgiji, Grčkoj, Izraelu i drugim zemljama u kojima je ova praksa široko rasprostranjena. Time je Komisija zadužena za izradu Prednacrta Građanskog zakonika implicitno ukazala na tržišnu logiku koja je osnovna pokretačka sila legalizacije surogatstva kao navodno humanog akta pomoći parovima bez dece.

U reproduktivnom bordelu

Reproduktivni bordeli koje je predviđala Andrea Dvorkin 1983. godine danas su (distopična) realnost u zemljama koje su surogatski „raj“, poput Ukrajine, Gruzije, Indije itd. Stoga, analiza mogućih posledica legalizacije surogat materinstva u Srbiji ne može biti izuzeta od globalnih tokova, budući da ni Srbija nije izuzeta iz svetskog kapitalističkog sistema kao zemlja poluperiferije i dužničke ekonomije. U tom smislu je vrlo važno izbeći orijentalistički diskurs koji bi zemlje u kojima je industrija surogatstva već dugo legalna predstavio kao nerazvijene jer problem nije u načinu implementacije zakona koji regulišu surogatstvo već u samoj praksi.

Kajsa Ekis Ekman je pisala o industriji surogat materinstva u zemlji u kojoj je ona najrasprostranjenija – Indiji (Ekman 2013, 125). U Indiji trenutno postoji više od 3000 klinika koje nude usluge surogatstva. Godišnja zarada dostiže i oko 2,3 milijarde dolara, pri čemu najveći deo dolazi upravo iz „reproduktivnog turizma“ tj. stranih imućnih parova koji dolaze u Indiju upravo ovim povodom. Otvorena eksploatacija se ovde maskira na više nivoa, te se komodifikacija tela mladih siromanih žena iz Indije vidi kao svojevrsno dobročinstvo od strane najbogatijih, s obzirom na to da su one egzistencijalno ugrožene i imaju malo mogućnosti za zaradu. Odnos između „ponude“ i „tražnje“ je nedvosmisleno disproporcionalan, budući da surogat majke dolaze iz siromašnih indijskih porodica. Među njima ima i onih koje nemaju nikakvo obrazovanje. Istraživanje koje je radila Amrita Pande (Amrita Pande) je pokazalo je 34 ispitanica ispod ili oko granice siromaštva (Pande 2010). Medijana porodičnih primanja je bila oko 60 dolara mesečno, te je „plata“ koju su dobijale za „uslugu“ koju su pružale bila na nivou petogodišnjih porodičnih primanja. „Brokerke“ koje su zadužene za regrutaciju žena su znale koje žene spadaju u ugroženu grupu (imaju malu decu koja se moraju školovati i sl.) te su targetirale upravo te žene. Ugovori koje su surogat majke potpisivale su na engleskom jeziku koji većina žena ne govori, ali su bile istaknute „glavne“ stavke – da posao nije „nemoralan“. Sa druge strane, u sferi „tražnje“ su najčešće bili zapadnjački parovi (i heteroseksualni i homoseksualni) visokog obrazovanja između 35 i 45 godina starosti (Akker 2007, 53).

U siromašnim, ruralnim delovima Indije, dešava se i da porodice u kojima ima više ćerki, neke od njih „prodaju“ agencijama u kojima one kasnije rade kao surogat majke, održavajući tako svoje porodice. Nakon toga bivaju zatvorene u malim stanovima gde su nadgledane 24h dnevno do porođaja (Ekman 2013, 125; Pande 2009; Pande 2014). Tamo im je tačno utvrđeno kada smeju da konzumiraju hranu, vodu, ili da spavaju. Može im biti ograničeno kretanje i tačno utvrđeno koje sve medikamente moraju uzimati, poput prolaktina, estrogena, progesterona i drugih lekova koji mogu dugoročno uticati na njihovo zdravlje. U toku trudnoće mogu dobijati lekove koji sprečavaju laktaciju, kako bi se posledično sprečila i veza između majke i bebe. Vrlo jednostavnim istraživanjem

se može otkriti kakve sve posledice mogu izazvati ovi lekovi – povećanje rizika od srčanog udara i različiti oblici kompulsivnog ponašanja su tek neke od nus pojava. U drugom slučaju će humano mleko biti prodavano, takođe bogatim ženama iz zemalja kapitalističkog centra. Surogat majkama na kraju trudnoće biva određeno kada će se i kako poroditi (nije retko podvrgavanje invazivnim i nasilnim akušerskim praksama ili carskom rezu, čak i kada to nije nužno iz medicinskih razloga), a neke od njih bivaju primorane i da abortiraju ukoliko se ispostavi da beba ima zdravstvenih problema ili pak da je reč o više beba, a naručioci žele samo jednu (Ekman 2013, 163).

Nivo eksploatacije indijskih žena koje su bile primorane na takve uslove života je bio toliki da je tamošnja vlast odlučila da zabrani komercijalno surogatstvo, a da u opticaju ostavi isključivo altruističko (India bans commercial surrogacy to stop 'rent a womb' exploitation of vulnerable women, The Telegraph). Ovo je direktan rezultat feminističke borbe za kriminalizaciju surogatstva, mada je jedino potpuna kriminalizacija efikasna, budući da je i altruističko surogatstvo eksploatišuće, kao i da se zabrane gotovo izvesno neće poštovati u Indiji. Pored ove delimične zabrane, postoje i zemlje koje u potpunosti kriminalizuju surogatstvo, poput Švedske koja je kriminalizovala i reproduktivni turizam, i praksu u samoj zemlji. Za Srbiju je ovo važno jer u takvom kontekstu ona može preuzeti vodeće mesto za autorsovanje tzv. „reproduktivnog rada“, s obzirom na to da i sada sopstvenu (dužničku) ekonomiju zasniva na direktnim stranim investicijama i bezgraničnoj eksploataciji radništva.

„Dosta reči, nek (žena) zakmeči“

Liberalnofeministička perspektiva koja se zalaže za surogat materinstvo naglašavajući emancipatorski potencijal u njemu, najčešće ističe izbor kao relevantnu kategoriju. Žene imaju izbor da li će iznajmiti svoju matericu ili ne (Sistare 1988, Shultz 1990, Lewis 2019 i dr.). Međutim, bilo kakva dublja analiza mora uzeti u obzir ne samo izbor već i društveni kontekst u kom se on događa te materijalne uslove koji uslovljavaju odnosno ograničavaju naše izbore. Nečiji izbori nisu autonomni u odnosu na socio-ekonomski položaj koji pojedinac/ka zauzima.

Materijalna realnost i uslovi koji će određivati izbore žena u Srbiji, kao i njihovu „slobodu“ da ustupe sopstvenu matericu na korišćenje barem 9 meseci, uz podvrgavanje mnogim drugim invazivnim procedurama čije se dugoročne posledice ne mogu ni predvideti u potpunosti, jeste realnost života u Srbiji, kao zemlji dužničke ekonomije, zemlji u kojoj je urušavanje socijalne države

---

2 Jedan od pobedničkih slogana na konkursu Ministarstva kulture i informisanja iz 2018. kao deo kampanje za promociju mera populacione politike sa ciljem podsticanja rađanja (autorka je izvršila manju izmenu), dostupno na <https://www.danas.rs/drustvo/izabrani-slogani-za-podsticaj-radjanja/>, pristupljeno 15.5.2020.

istovremeno i značilo da će radnička klasa plaćati krizu za koju nije odgovorna kroz takozvane mere „štednje”. Neke od osnovnih mera koje su u direktnoj režiji ili pak pod snažnim uticajem MMF-a i drugih evropskih institucija su pad plata i penzija, urušavanje sistema socijalne zaštite sa uništavanjem javnih službi, urušavanje radničkog zakonodavstva, povećanje potrošačkih poreza itd. (Trifković, Ćurčić, Marinović, Vasiljević, 2020). Govoriti o legalizaciji surogat materinstva bez prethodne analize uslova života žena, a posebno društvenog statusa materinstva ukazuje na nerazumevanje materijalne realnosti i strukturalnih elemenata kapitalističkog patrijarhata.

Različiti zakoni koji su direktni izraz individualizacije društvene reprodukcije i targetiranja radničke klase, a posebno žena kao vulnerabilne grupe, poput recimo Zakona o radu iz 2014, Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom iz 2019. koji pogađa žene u reproduktivnom periodu, ili Zakona o izvršenju i obezbeđenju iz 2020. koji predstavlja izraz sistemske produkcije beskućništva su samo neki od okolnosti koji bi direktno mogli da utiču na nečiji „izbor” da proda sopstveno telo. Zakon o radu iz 2014. je direktni izraz neoliberalnih mera „štednje“ i kao takav je suštinski „antiradnički”, ali posebno targetira trudnice, budući da eksplicitno predviđa mogućnost otkazivanja ugovora o radu ženi za vreme trudnoće ukoliko se za to ispune uslovi iz člana 179, odnosno ukoliko trudnica „ne ostvaruje rezultate rada ili nema potrebna znanja i veštine ili sposobnost za obavljanje poslova na kojim radi”. Zanimljivo je da u Zakonu o radu postoji član koji eksplicitno štiti trudnice kao posebno vulnerabilnu grupu (član 101), ali prethodno spomenuti član ostavlja dovoljno širok manevarski prostor u kom poslodavci mogu da otpuste žene. Osim toga, ovim zakonom je produžena mogućnost rada na određeno vreme što takođe značajno utiče na odluke žene o rađanju (Zakon o radu, Paragraf).

Kada je reč o druga dva pomenuta zakona, oni se zaista moraju posmatrati zajedno zbog njihovih implikacija. Pa tako, ukoliko je mesečna porodijska nadoknada koju neko dobija manja od 1000 dinara (zbog delovanja Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom), i njom treba podmiriti osnovne troškove života, a rizik od gubitka jedinog krova nad glavom se meri u dugu od svega par hiljada evra, scenario u kom neko prodaje sopstveno telo zarad preživljavanja ne samo da nije nemoguć, već je gotovo izvestan.

Iako je problematizacija pitanja surogatstva ponovo bila potaknuta medijskom najavom, feministička borba protiv legalizacije surogat materinstva u Srbiji započeta je još ranije. Uspešnom akcijom Autonomnog ženskog centra i Mreže žena protiv nasilja legalizacija je sprečena još 2016. godine, kada su ove feminističke organizacije pisale komentare i predloge Radnoj grupi za izmenu Građanskog zakonika (Komentari i predlozi Mreže Žene protiv nasilja na Građanski zakonik, Mreža Žene protiv nasilja). Javna rasprava o ovom dokumentu koji treba da reguliše održava se na nivou na kom se održavaju i javne rasprave o mnogim drugim zakonskim regulativama koje specifično targetiraju već ranjive društvene grupe. U slučaju Građanskog zakonika, mogućnost javne rasprave je značajno umanjena činjenicom da sam dokument ima 2746 članova,

a da se u široj javnosti selektivno biraju delovi koji govore o njegovoj navodnoj progresivnosti (Građanski zakonik, Paragraf). Tako je, recimo, ovaj pravni akt koji jasno zabranjuje svaki oblik fizičkog kažnjavanja dece, vrlo brzo ocenjen kao „postmoderan” i neverovatno progresivan, što je svakako više nego pohvalno. On takođe prepoznaje i istopolne zajednice (mada nema legalizacije istopolnih brakova), a po ugledu na neke evropske i svetske zakonike omogućava i eutanaziju u izuzetnim slučajevima. Selektivan odabir pojedinačnih stavki koje zaista i jesu neupitno progresivne i nužne, poput kriminalizacije fizičkog kažnjavanja dece i prepoznavanja istopolnih zajednica na čijem temelju se potom zahteva i zaštita od diskriminacije na temelju pola ili seksualne orijentacije, učinio je da se i neki drugi aspekti prihvate kao progresivni. U pojedinim feminističkim krugovima je ovo pozdravljeno kao legalistički izraz ultimativnog ženskog oslobođenja, i to kroz surogat materinstvo koje će konačno dozvoliti ukidanje ženske biologije, skoro pa onako kako su to zahtevale radikalnofeminističke autorke koje su pozivale na feminističku revoluciju i korišćenje reproduktivnih tehnologija u te svrhe, poput recimo Šulamit Fajerston. Ono o čemu se ne govori jeste i da se surogatstvo svakako ne legalizuje zarad razaranja patrijarhalnih, tradicionalnih struktura, a nadasve nuklearne porodice kroz pravni akt koji porodicu opisuje kao „osnov društva” (kako je definisano u članu 2117) što je klasičan izraz konzervativističkog, desničarskog određenja porodice kao „osnovne ćelije društva”. Štaviše, regulacija privatne sfere koju predviđa Građanski zakonik vrlo jasno dovodi u pitanje viševjekovne tekovine ženske borbe za telesnu autonomiju. Dok sa jedne strane predviđa legalizaciju prisilnog rađanja kroz surogatstvo, sa druge strane implicitno dovodi u pitanje pravo na abortus članom kojim se regulišu prava embriona, odnosno o prenatalnoj pravnoj sposobnosti (član 20). Ovo neodoljivo podseća na konzervativističke argumente o zabrani abortusa i pravo na život koje embrion ima. Ovim članom je pokazano kako vlasništvo nad ženskim telom jeste karika koja povezuje i kriminalizaciju abortusa i surogat materinstvo, jer je u oba slučaja odluka o rađanju nimalo ili tek minimalno u rukama žena u čijem telu se trudnoća odvija.

Podržavaoci legalizacije surogatstva u Srbiji ne spominju da Građanski zakonik takođe podrazumeva nadzor „rodilja” kao „pokretnih inkubatora” (kako se nazivaju žene koje rađaju za druge) do porođaja, da su takođe u obavezi da abortiraju ili se podvrgnu drugim invazivnim i nasilnim praksama ukoliko to „naručioci usluge” zatraže. Upravo nas ovi termini koji se koriste u Građanskom zakoniku teraju da se zapitamo zbog čega bismo vekovnu mizoginiju iskazanu savremenom medicinskom terminologijom – rečju „inkubator” – smatrali napretkom, samo zato što zakonodavci, i liberalnofeministička akademija smatraju „surogat” materinstvo progresom za ženska prava. Ignorisanje društvenog konteksta u kom su se zahtevi za ukidanje opresije po osnovu pola i ženske biologije uz pomoć tehnologije postavljali tokom 1970-ih godina, a koji nisu bili nimalo moralizatorski, te analogno tome i ignorisanje materijalnih uslova u kojima će se legalizacija surogatstva odigrati u Srbiji, neće samo značiti dodatno erodiranje prava žena, već i legalizaciju najokrutnijih oblika eksploatacije, trgovine ljudima i savremenog ropstva kroz „tržište reproduktivnih usluga”.

Postani nečija dobra vila

U srpskoj javnosti se gotovo nikada neće čuti priče o prethodnim uspešnim sprečavanjima legalizacije surogatstva, iz istih razloga iz kojih bi to trebalo uraditi i sada. U odsustvu javne rasprave o određenim zakonima, priprema javnosti se vrši posredno, kroz masovne medije i popularnu kulturu. Normalizacija i afirmacija industrije surogat materinstva kao pokreta za pomoć parovima bez dece je najbolje izvršena kroz različite sadržaje pop kulture, pri čemu se surogat majke koje se pojavljuju u kultnoj seriji *Prijatelji*³ (Friends) na primer ni na koji način ne povezuju sa sluškinjama iz priče Margaret Atvud – gotovo fašistoidna fetišizacija biološke reprodukcije u slučaju *Sluškinjine priče* nije ista kao ona koja se prikazuje u humorističkim serijama. Patrijarhalni sistem koji ženu prihvata isključivo ukoliko ispunjava ulogu majke nije isti u ova dva primera – u jednom je patrijarhalna opresija ogoljena upravo kroz prikazivanje eksploatatorske suštine surogat materinstva, dok je u drugoj upakovana u šljokice, mašnice i darovanje beba. Zanimljivo je da se čak i u seriji *Prijatelji* adresira pitanje odvajanja deteta od majke koje je u dominantnim narativima predstavljeno kao neproblematično (Lewis 2019). Junakinji koja rađa dete svom bratu i njegovoj partnerki je nakon porođaja izuzetno teško da se odvoji od dece i želi da zadrži jedno od troje dece koje je rodila, ali se to predstavlja pre kao nekakva incidentnost, a ne kao problematična praksa sama po sebi.

Javnost u Srbiji se takođe pripremala za nesmetanu legalizaciju i kroz promovisanje različitih agencija koje vrlo jasno targetiraju mlade žene i koje predstavljaju plastičan prikaz mita o informisanom pristanku na invazivne metode poput ekstrakcije jajnih ćelija, korišćenja različitih hormonskih terapija i na kraju, ulaska u industriju surogatstva. Pa tako, ukoliko odete na stranicu *Donori jajnih ćelija* (Donori jajnih ćelija, Instagram) na društvenoj mreži instagram, tamo ćete od informacija koje su važne za potencijalne „regrutkinje” saznati da za 3 hiljade evra, koliko se plaća doniranje jajnih ćelija, možete da „postanete nečija dobra vila” tako što ćete pomoći nekome da se „ostvari kao roditelj”, da otputujete sa drugaricama, da platite školovanje, a pošto je najčešće reč o reproductivnom turizmu, odnosno o stranim, bogatim klijentima, onda možete i dobiti priliku da posetite „egzotične turističke destinacije dok pomažete nekoj porodici koja ima problem”. „Izvršni odbor” čine uglavnom ljudi iz Kine, a od kontakata su ponuđeni prijavni formulari i brojevi telefona na koje se mogu javiti potencijalne donorki ili ljudi koji traže program surogatstva u Kanadi, Kaliforniji, Grčkoj, Gruziji ili na Tajlandu. Ciljna grupa su mlade žene od 18 do 28 godina kojima se nudi mogućnost da zarade „četiri prosečne plate za 15 dana” koje su istovremeno i u najfertilnijem životnom periodu, ali i u najnesigurnijem, usled sistemskog urušavanja sistema socijalne zaštite od kojih najviše

---

3 U kultnoj američkoj seriji, dve junakinje su deo industrije surogatstva – jedna kao surogat majka (Fibi koja rađa decu za svog brata) i Monika (koja unajmljuje ženu kako bi joj rodila dete)

zavise siromašniji delovi društva. Nećete, dakle, saznati da ovakve intervencije podrazumevaju stimulisanje jajnika estrogenom, što može da izazvati oticanje, nadutost, intenzivne promene raspoloženja, gojenje, povraćanje, trajne posledice po zdravlje, kao i da asistirana oplodnja podrazumeva privremeno odricanje od seksualne i fizičke aktivnosti, i neprekidno medicinsko nadgledanje. Naravno, indikativno je to da se ovakve reklame obraćaju mladim ženama za koje se pretpostavlja da neće na drugi način sebi moći da priušte školovanje, koje su najzastupljenije u prekarnim poslovima i koje žive od minimalnog dohotka koji ne pokriva ni elementarno preživljavanje. Pitanje slobode ili izbora je ovde izlišno.

Kada je reč o zakonskoj regulaciji industrije surogatstva, kriminalizacija može važiti u okviru određene države, ali se može odnositi i na reproduktivni turizam (što je slučaj u Švedskoj, primera radi). Međutim, onda kada pitanje surogatstva ni na koji način nije definisano, kao što ni u Srbiji nije bilo do prvih predloga novog Građanskog zakonika, mnoge posredničke agencije mogu da posluju u sivoj zoni. Takav je slučaj sa agencijom Link4Med (Link4Med: Medical Tourism Agency, Medical Travel). Ova agencija se eksplicitno bavi medicinskim turizmom i između ostalog posreduje između „ponude” i „potražnje”, povezujući parove iz Srbije sa surogat majkama u zemljama u kojima je ova praksa legalizovana (najčešće je reč o Ukrajini). Pored toga nudi i druge usluge – IVF, druge načine lečenja steriliteta, ali i estetsku hirurgiju (takođe u inostranstvu). Ova agencija je takođe počela značajnije da se oglašava na društvenoj grupi Fejsbuk nakon što je ponovo pokrenuto pitanje legalizacije surogatstva. U svojoj objavi iz 9.8.2019. kažu:

„RAZBIJAMO PREDRASUDE O SUROGATSTVU”

„U Srbiji surogatstvo još uvek nije deo našeg zakona. Jasno je da tu postoji puno detalja koji se moraju strogo definisati i da to nije *nimalo lagan posao* (kurziv J.R.). Većina populacije automatski odbija ovu opciju asistiranog roditeljstva, jer odmah smatraju da su žene koje su surogati nekako primorane da to rade.

Da li ste znali da žene koje se prijave da budu surogati, u zemljama u kojima je surogatstvo priznat metod, *moraju da imaju makar jedno svoje živorođeno dete* (kurziv J.R.)? A ako su u braku i *njihov suprug mora da da saglasnost* (kurziv J.R.) da njegova supruga bude surogat majka. Znači to nisu žene koje su na ivici egzistencije, pa MORAJU na ovaj način da dođu do novca, nego žene koje su ostvarene majke i koje razumeju koliko je to veliko i dragoceno.”

Evropsko i svetsko zakonodavstvo (koje omogućava posredničku ulogu ovih agencija) ne samo da odobrava i podstiče surogat materinstvo, već i predstavlja ovu praksu kao progresivnu govoreći o izboru žene i telesnoj autonomiji, dok istovremeno traži dozvolu supružnika za ulazak u čitav proces. Tekovine višedecenijske borbe za reproduktivna prava su dovedena u pitanje na više nivoa na taj način jer ne samo da se žena i dalje vrednuje kroz sopstvene reproduktivne potencijale i mogućnost imanja biološkog potomstva, već je i vrlo

jasno naznačena uloga muškarca u tome što je on instanca koja mora da da dozvolu ženi.

Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji u Srbiji (Zakon o medicinskoj postpomognutoj oplodnji, Paragraf) jasno propisuje da se ne može trgovati jajnim ćelijama, da se one mogu jedino donirati, a da su za te procese nadležne isključivo institucije koje obavljaju ginekološku delatnost, imaju doktore medicine, biologe, psihologe (jer su zakonom obavezani da potencijalnu donorku obaveste o svim mogućim komplikacijama) i pravnike. Zakon takođe propisuje da je zabranjeno nuđenje, posredovanje, reklamiranje i sticanje koristi od postupaka biomedicinski potpomognute oplodnje. S ozbirom na ovo, agencija *Donori jajnih ćelija* je u potpunosti prekršila sve propise, dok se ni Life-4Med ne može pohvaliti zadovoljavajućim pravnim i etičkim poslovanjem.

Razlog za skepticizam u slučaju ovakvih agencija su višestruki – budući da jasno targetiraju vulnerabilne grupe, mogućnosti zloupotrebe su višestruki. Nisu retki slučajevi u kojim su agencije koje se prividno bave asistiranom reprodukcijom zapravo paravan za trgovinu dece (mada je u ovom radu jasno izneta teza da je samo surogatstvo jedan oblik trgovine ženama i decom). Zaista je važno uzeti u obzir takve primere iz zemalja koje su prikazane kao povoljnije destinacije za reproduktivni turizam, kakve su recimo zemlje Istočne Evrope. U Kijevu je ove godine otkriveno da je agencija koja se bavila asistiranom reprodukcijom zapravo učestvovala u lancu trgovine decom, a ovakvi primeri se tu ne završavaju (*Kyiv police expose scheme of infant trafficking under guise of surrogacy, Unian*). Na isti način na koji ima svoje mesto u svetskom kapitalističkom sistemu, Srbija ima svoje mesto i u globalnom lancu trgovine ljudima i zbog toga postoji bojazan da bi legalizacija surogatstva i u slučaju Srbije mogla da dovede do povećane stope trgovine ženama i decom. Prema podacima Astre, od 2005. godine Srbija postaje zemlja porekla i zemlja krajnje eksploatacije žrtava trgovine ljudima, pri čemu se i starosna dob žrtava menja (pa je sada prosek od 12 do 16 godina) (*Trgovina ljudima u Srbiji, Astra*). Osim toga, u Srbiji kao tranzitnoj zemlji žrtve najčešće dolaze iz Rumunije, Moldavije, Ukrajine i Ruske Federacije, što je vrlo značajno u kontekstu industrije surogatstva.

Mizoginija obučena u humanost i subverzivnost

Spoj višedecenijske dominacije postmodernog konstruktivizma koji je prigrllila akademska levica i „klasična“ judeo-hrišćanska mizoginija utrli su put ka normalizaciji diskursa o komodifikaciji ženskog tela kao ultimativnom ženskom oslobođenju. Progressivnim i konzervativnim društvenim snagama je zajedničko shvatanje trudnoće i porođaja kao procesa koji su ograničeni na reproduktivne ženske organe. Iznajmljivanje materice u tom smislu je samo to – iznajmljivanje materice, ne i iznajmljivanje čitave osobe. Za jedne je to revolucionarni čin i mogućnost ukidanja ženske biologije i pola kao osnove ženske opresije te redefinis-

nje porodice kao jedne konzervativne institucije, premda se u tim argumentima izostavlja pitanje na koga je zapravo ograničeno ovo oslobođenje. Za druge je to ispunjene ženske suštine, na ovaj ili onaj način. Negiranje da je trudnoća složen psihofizički proces u kom učestvuje celo telo žene udara na temelje viševekovne borbe za žensku telesnu autonomiju i žensko oslobođenje. Ovaj argument koji se koristi kako bi se opravdala i normalizovala ideja o ispravnosti komodifikacije ženskog tela je isti onaj koji se primenjuje u zabrani i/ili ograničenju prava na abortus, a u kom se tvrdi da je embrion osoba što ženu čini samo objektom koji tu osobu nosi te je njena telesna autonomija nevažna. Uostalom, setimo se da Građanski zakonik garantuje prava embriona.

Legalizacija i široka rasprostranjenost surogat materinstva jesu povezane sa kriminalizacijom abortusa u sve većem broju zemalja jer počivaju na istoj logici – kontroli i prisvajanju ženske reproduktivnosti i seksualnosti. Zato i postoje razni lingvistički trikovi koji nastoje da izbrišu žensku ulogu u začecu, trudnoći i rađanju. Šta uopšte znači surogat majka ukoliko znamo da „surogat“ znači „zamena“? U srpskom kontekstu se otišlo i korak dalje, te je Miodrag Orlić izjavio kako je ovaj termin pogrešan, jer je reč o *inkubatoru* (sic!), te će se koristiti izraz *rodilja*.

Uzimajući sve navedeno u obzir, u analizi patrijarhalne opresije se ne treba pokolebati pred navodno progresivnim društvenim snagama koje kritičarkama/ima i svima onima koji se oštro protive surogat materinstvu kao još jednoj eksploatatorskoj praksi spočitavaju navodni biološki esencijalizam, zanemarujući sopstvenu fetišizaciju biološke reprodukcije koja navodno nije esencijalistička. Želja za imanjem sopstvene dece ne znači istovremeno i pravo na to – ne postoji pravo na roditeljstvo koje bi moglo da ugrozi psihički i telesni integritet žene ili da uspostavi tržište za iznajmljivanje materica, a konsekvantno i trgovinu dece, jer je surogatstvo i to. Iznajmljivanje materice nije put ka ženskom oslobođenju, ali jeste prečica za njihovo dalje tlačenje.

Literatura

- Aigen. Betsy P. 1996. *Motivations of Surrogate Mothers: Parenthood, altruism and self-actualization*. The American Surrogacy Center Inc. Marietta, GA.
- Akker. Van den. B.A. Olga. 2007. Psychosocial aspects of surrogate Motherhood. In *Human Reproduction Update* 13 (1). 53–62.
- Allen. Anita L. 1991. The Socio-Economic Struggle for Equality: The Black Surrogate Mother. U *Harvard BlackLetter Journal* 17
- Allis. Trevor. 1995. The moral implications of motherhood by hire. *Indian Journal of Medical Ethics* 5
- Berkhout. Suze. 2008. Buns in the oven: Objectification, surrogacy, and women's autonomy. *Social Theory and Practice* 34 (1) 95–117.
- Chesler. Phyllis. 1988. *Sacred Bond: The legacy of Baby M*. Vintage Books, New York.
- Ciccarelli, Janice C. Beckman. Linda J. 2005. Navigating rough waters: An overview of psychological aspects of surrogacy. U *Journal of Social Issues* 61 (1) 21–43.

- Corea. Gena. 1985. *The Mother Machine: Reproductive technologies from artificial insemination to artificial wombs*. New York: HarperCollins.
- Dworkin. Andrea. 1983. *The Right Wing Women*. New York: Perigee Books.
- Edelmann. Robert J. 2004. Surrogacy: The psychological issues. U *Journal of Reproductive and Infant Psychology* 22 (2) 123–136.
- Dzau. Victor J. Balatbat. Celynne A. 2018. Health and societal implications of medical and technological advances. U *Science Translational Medicine* Vol. 10
- Ekman. Kajsa Ekis. 2013. *Being and Being bought: Prostitution, Surrogacy and the Split Self*. North Melbourne: Spinifex Press.
- Ertman. Martha M. 2008. What's wrong with a parenthood market? U *The Reproductive Rights Reader: The construction of motherhood*. Uredila Nancy Ehrenreich New York University, New York, 299–307.
- Etvud. Margaret. 2006. *Sluškinjina priča*. Beograd: Laguna.
- Firestone. Shulamith. 2015. *The Dialectic of Sex*. London: Verso.
- Fuko. Mišel. 2005. *Radanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi
- Fuko. Mišel. 2009. *Radanje klinike*. Novi Sad: Mmedieran Publishing
- Hanafin. Hilary. 1987. *Surrogate Parenting: Reassessing human bonding*. Oklahoma: Center for Surrogate Parenting Inc
- Ince. Susan. 1989. Inside the surrogate industry. U *Test-Tube Women: What future for motherhood?* Uredile Arditti, Rita. Klein. Renate. Minden. Shelley. Pandora Press, Unwin Hyman, London, Winchester, MA and Sydney.
- Jaquith. Cindy. 1988. *Surrogate Motherhood, Women's Rights, and the Working Class*. New York: Pathfinder Press
- Kroløkke. Charlotte Halmø. Pant. Saumya. 2012. "I only need her uterus": Neo-liberal Discourses on Transnational Surrogacy. U *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* Vol. 20 (4)
- Lewis. Sophie. 2019. *Full Surrogacy Now*. London: Verso.
- Oliver. Kelly. 1992. *Marxism and surrogacy*. U *Feminist Perspectives in Medical Ethics*. Uredile Holmes. Helen Bequaert. Purdy. Laura M. Indiana University Press, Bloomington, IN.
- Pande. Amrita. 2009. Not an angel, not a whore: Surrogates as "dirty" workers in India, *Indian Journal of Gender Studies* 16 (2). 141–173.
- Raymond. Janice G. 1989. Reproductive technologies, radical feminism, and socialist liberalism. U *Reproductive and Genetic Engineering. Journal of International Feminist Analysis* (2) 2. 133–142.
- Roberts. Dorothy. 2008. Race and the New Reproduction u *The Reproductive Rights Reader: Law, Medicine, And The Construction Of Motherhood*. Uredila Nancy Ehrenreich New York: New York University
- Sekulić. Nada. 2016. *Kultura rađanja. Istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj socijalizaciji žena*. Beograd: Čigoja.
- Shultz. Marjorie M. 1990. Reproductive technology and intent-based parenthood: An opportunity for gender neutrality, dostupno na <https://pdfs.semanticscholar.org/9fb8/d3bb2329fc06f4b9bbc574181d875f7648ce.pdf>, pristupljeno 15.5.2020.
- Sistare. Christine T. 1994. Reproductive freedom and women's freedom: Surrogacy and autonomy. U *Living with Contradictions: Controversies in feminist social ethics*. Uredila Jaggar A.M. Westview Press, Boulder, CO.

- Spar. Debora L. 2006. *The Baby Business: How money, science and politics drive the commerce of conception*. Watertown, MA: Harvard Business School Press.
- Trifković. Milijana. Čurčić. Danilo. Marinković. Milica. Vasiljević. Marko. 2020. *Prava drugog reda: Socijalna prava u svetlu mera štednje*. Beograd: Inicijativa A11
- Vaughan-Brakman, Sarah and Sally J. Scholz. 2006. Adoption, ART, and a re-conception of the maternal body: Toward embodied maternity *Hypatia* 21 (1) 54–73.
- Whitehead. Mary Beth. 1989. *A Mother's Story: The truth about the Baby M case*. St. New York: Martin's Press.
- Wilkinson. Stephen. 2003. *Bodies for Sale: Ethics and exploitation in the new human body trade*. London: Routledge.
- Winddance Twine, France. 2012. *Outsourcing the Womb: Race, Class and Gestational Surrogacy in a Global Market*. France
- <https://www.theguardian.com/world/2018/aug/03/how-the-handmaids-tale-dressed-protests-across-the-world>, pristupljeno 16.1.2020.
- <https://www.theguardian.com/world/2018/aug/03/how-the-handmaids-tale-dressed-protests-across-the-world>, pristupljeno 16.1.2020.
- <https://www.circlesurrogacy.com/parents/how-it-works/programs-costs>, pristupljeno 16.1.2020.
- <http://www.politika.rs/scc/clanak/430176/Srbija-uvodi-surogat-majke>, pristupljeno 10.5.2020
- <https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/parenting/getting-pregnant/commercial-surrogacy-banned-in-india-government-passes-tough-laws/articles-how/70555132.cms>, pristupljeno 15.5.2020.
- <https://www.danas.rs/drustvo/izabrani-slogani-za-podsticaj-radjanja/>, pristupljeno 15.5.2020.
- <https://zeneprotivnasilja.net/vesti/645-komentari-i-predlozi-mreze-zene-protiv-nasilja-na-gradanski-zakonik>, pristupljeno 14.5.2020.
- <https://zeneprotivnasilja.net/vesti/645-komentari-i-predlozi-mreze-zene-protiv-nasilja-na-gradanski-zakonik>, pristupljeno 13.5.2020.
- <https://www.instagram.com/arteggdonation/>, pristupljeno 16.1.2020.
- <https://www.link4med.com/sr/>, pristupljeno 16.1.2020.
- <https://www.facebook.com/medicaltravelinserbia/photos/a.1997053417250142/2399960663626080/?type=3&theater>, pristupljeno 16.1.2020.
- https://www.unian.info/kyiv/kyiv-police-expose-scheme-of-infant-trafficking-under-guise-of-surrogacy-news-kyiv-10973060.html?utm_source=social&utm_medium=share&utm_campaign=site&fbclid=IwAR0jr54A5ohBL4VWf6nG9HYR4ZmWmgR250xuHJFiP3a8sU3XZd8-cACsqeA, pristupljeno 4.5.2020.
- <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/07/pregnant-cambodian-women-charged-with-surrogacy-and-human-trafficking>, pristupljeno 4.5.2020.
- <https://www.astra.rs/trgovina-ljudima-u-srbiji/>, pristupljeno 4.5.2020.
- <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/12/20/india-bans-commercial-surrogacy-stop-rent-womb-exploitation/>, pristupljeno 8.7.2020.

Primljeno: 23.05.2020.

Odobreno: 9.07.2020.

Jelena Riznić

Feminist understandings of surrogacy

Abstract: Like prostitution, pornography, and the like, and surrogate maternity is a question which divides feminist movement. Liberal feminism, supporting surrogate motherhood, emphasizes, above all, the question of choice. According to this concept, a woman can choose whether she will give birth to a child, and in accordance with the regulation of surrogacy, she may receive a certain amount of money for this (Imrie, Jadvá, 2014). On the other hand, radical and part of left-oriented feminists take into account not only choices, but also the material conditions that condition and/or limit them. Starting from this assumption, as well as from the general criticism of the control and appropriation of women's reproducibility and sexuality, they see in the surrogate motherhood another type of exploitation of the female body. Since the mother surrogate is usually from the lowest class, it is precisely in this practice that the actions of the capitalist patriarchy and the double oppression of women from marginalized groups are evident. Because of this, Renata Klein, a feminist who opposes the surrogacy, calls this a reproductive prostitution (Klein, 2017). However, this is not a universal view of all left-wing feminists – some of them see surrogacy as a work that needs to be regulated by law, and a surrogate mother as a worker whose rights need to be promoted (Lewis, 2019).

My basic thesis is that surrogacy is not only a basic exploitative practice that mostly affects women from the poorest and most marginalized social groups, but also that it is related to other forms of appropriation and control of female reproduction, and endangering the right to bodily autonomy through the creation of legislative frameworks which, reduced to the level of social reality, means a proprietary relationship to the female body. In other words, surrogacy is seen in the context of strengthening right-wing forces in Europe and the world that abolish and/or restrict already won women's rights, such as the right to abortion, which also invoke similar values advocated by feminists who support surrogacy, such as the right to biological parenthood or the right of embryo.

Key words: surrogate motherhood, exploitation, choice, parenthood, patriarchy